

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwqıylıq tiykarları

ГЕНДЕР ТЕНГЛИК: ФИКРЛАР ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Я.А.Абдуллаева – тарих фанлари доктори, доцент

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: гендер, дунё, Марказий Осиё, Ўзбекистон, хотин-қизлар, парламент, депутат, гендер маданият, оила.**Ключевые слова:** гендер, мир, Центральная Азия, Узбекистан, женщины, парламент, депутат, гендерная культура, семья.**Key words:** gender, world, Central Asia, Uzbekistan, women, parliament, MP, gender culture, family.

Жаҳон микёсида интеграция ва глобаллашув жараёни юз бераётган бир даврда дунё ҳамжамиятида гендер масаласи, хотин-қизларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамиятда тутган ўрни ва роли ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур масала халқаро микёсдаги қатор ташкилот ва идораларнинг глобал аҳамиятга молик масаласига айланган. У БМТ, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотларнинг диққат-эътиборида бўлиб, махсус ўрганилаётган асосий масалалардан бирига айланиб бормоқда. Давлат ва жамият ривожига хотин-қизларнинг фаол ва таъсирчан иштирокини таъминлаш, ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий ўзгаришларнинг фаол иштирокчиси сифатидаги мавқеини мустаҳкамлаш долзарб вазифа саналади.

Жаҳонда хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида бугунги кунда дунё мамлакатларининг бир қатор олий ўқув юртлири ва илмий марказлари, жумладан, Блумингтондаги Индиана университетининг Марказий Евроосиё тадқиқотлари Департаменти (АҚШ), Россия ва Марказий Осиёда ислом тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган Гамилтон коллежи, Россиянинг бир қатор давлат университетлари тадқиқот ишларини олиб бормоқда. Дунё ҳамжамиятида хотин-қизларнинг ҳозирги кундаги мавқеи масаласи, турли соҳалардаги фаолияти тадқиқотчиларнинг бу масалаларга алоҳида эътибор қаратишига сабаб бўлмоқда.

Гендерча ижтимоийлаштириш инсоннинг дунёга келиши билан бошланади. Ҳаттоки, фарзандларининг жинсини уларга бўлган муносабатларига таъсир қилмайди деб ҳисоблайдиган ота-оналар ҳам ўғил бола ва қиз болага турлича муносабат билдирадилар. Бу фарқлар кўпгина бошқа маданий таъсирлар остида янада чуқурлашади. Бу ҳам масаланинг янада долзарблигини билдиради.

Хотин-қизлар масаласининг халқаро микёсдаги таҳлили шуни кўрсатадики, Янги Зеландияда 1893, Финляндияда 1906, Буюк Британия ва Россияда 1918, Францияда 1944, Японияда 1959, Швецияда 1971, Лихтенштейнда 1976 йилда хотин-қизларнинг ҳуқуқларини чекловлар бекор қилинган.

2014 йилга келиб, дунёнинг 195 давлатининг ичида 143 таси ўз Конституцияларида аёлларнинг эркаклар билан тенглигига кафолат берди. Аммо, 52 давлат ҳали бундай ижобий кадамни қўймади. Айрим мамлакатларда давлат ишида фаолият юритаётган раҳбар аёллар улуши Дания ва Норвегияда учдан бир қисмни, Австрия федерал хизматида 30 фоизни, Финляндияда 33,5 фоизни, Канада 42 фоизни, АҚШда 40 фоизни, Швецияда 50 фоизни ташкил қилади. 2015 йил дунё давлатларининг миллий парламентида аёллар улуши 22 фоизни ташкил этди (1995 йил 11,3 фоиз эди. – Я.А.). Аммо, хотин-қизлар ҳуқуқларини чекловлар айрим араб давлатларида бугунги кунгача сақланиб қолган.

Дунё давлатлари цивилизациясига бекиёс ҳисса қўшган ва дунё тан олган 33 нафар аёлнинг ўрни бекиёсдир. Уларнинг барчаси халқаро даражада турли мукофотлар соҳиби бўлган. Уларнинг беш нафари Нобель мукофоти совриндори. Шундан 2 нафари икки марта Нобель мукофотида сазовор бўлган.

1991йил Ўзбекистон ўз давлат мустақиллигига эришгандан кейин хотин-қизлар масаласига эътибор ортди. Хотин-қизлар кўмитаси ташкил этилди, давлат ва жамият қурилишида аёлларнинг ролини ошириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Ўзбекистонда Умумжаҳон ва умуммиллий тамойиллар эътиборга олинди. Ҳозирда Ўзбекистонда илм-фан, таълим тарбия, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат соҳаларида 72% хотин-қизлар, шундан 6 нафари академик, 514 нафари фан докторлари фаолият юритмоқдалар. Раҳбар аёллар сони бўйича ер юзидаги давлатлар рўйхатида: Қозоғистон 59-, Тожикистон 106-, Ўзбекистон 130- ўринда келаяпти. Ўзбекистонда Вакиллик органлари ва Парламент депутатлари орасида хотин-қизларнинг улуши 15 фоизни, умумий ҳисобда давлат бошқаруви масалаларида бир фоизни ҳам ташкил қилмаяпти.

Юқорида кўрсатилган давлатларнинг бир-бирига ўхшаш томонлари таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу давлатлар халқаро даражадаги Декларациялар, Конвенциялардаги аёлларнинг ҳуқуқларига тегишли талабларни тан олган ва уларнинг ҳуқуқлари давлат Конституция, низом ва қонунлар билан кафолатланган.

Улар орасидаги фарқ шуни кўрсатадики, ушбу ҳужжатларнинг ижроси турлича амалга оширилмоқда. Марказий Осиёда аксарият аҳоли оилада эркаклар пул топиши, аёл уй ишларига қараши ва бола тарбияси билан шуғулланиши керак деган фикрдалиги кузатилади.

Тадқиқотлардан маълумки, аёллар ўз лавозимига 100 % мос келишни истайди. Эркаклар эса, 60% мос келишни ўйлаши маълум бўлган.

Шундай қилиб, мазкур муаммо ўрганилиб, қуйидаги таклифлар ва фикр-мулоҳазалар киритилди:

- Гендер ёндашувга, яъни гендер тенгликни таъминлаш учун энг аввало оиладаги барча инсонларга бу ёндашув ҳақида билим бериш зарур, яъни оилада тарбия олаётган ёш фарзандлар онгида, «жамиятда эркак ва аёлларнинг мавқеини тенглаштириш»га оид билим ва дунёқараши ҳамда фикрлаш маданиятини шакллантириш билан ёндашувнинг биринчи поғонасини забт этиш мумкин;

- Эркак кишининг эрлик вазифалари ва аёл кишининг аёллик вазифалари ҳеч қачон гендерга мисол ёки муаммо бўлмаслиги ва уни сабаб қилмаслик;

- Инсоннинг бир қасбни танлашида, ўзлари хоҳлаган ОТМга киришига ва етук мутахассис бўлишига энг аввало мактабгача таълим муассасаларида ва бошланғич таълим муассасаларида дарс бераётган ўқитувчилари муҳим ўрин эгаллайди, сабаби ўша ёшда болада туғма ва орттирма қобилиятлари шакллантиришда, ривожлантиришда, тўғри касб танлашга йўналтиришда гендерни ҳисобга олиш;

- Педагогика фанида (илмида) гендер ёндашувни амалга ошириш;

- Ўқитувчи фаолиятида гендер маданиятнинг педагогик усуллари шакллантириш;

- Таълим тизимида гендер маданият ҳақида тушунча берувчи махсус қисқа курсли фан киритиш мақсадга мувофиқ бўлар эди;

- Миллий қадриятлардан келиб чиққан ҳолда, талабаларда гендер ёндашувни тарбиялаш;
- Гендер тадқиқотлари ўтказишнинг стратегик дастурини 1. Оила; 2. Маҳалла; 3. Талим соҳалари учун ишлаб чиқиш;
- Шарқ аёллари, хусусан Ўзбекистон хотин-қизлари ўта қобилиятлидир. Илм ва фанда Нобель мукофоти совриндорларини тарбиялаб етиштириш учун махсус шарт-шароитлар яратиш;
- Аёллар масаласининг бугунги ҳолати ва бу билан боғлиқ муаммоларни комплекс тарзда: демографик, ҳуқуқий, миллий, психологик, этник ва бошқа аспектларда ўрганадиган минтакавий ва республика миқёсида илмий-тадқиқот марказларини яратиш;
- ОТМларда ёшларда никоҳ ва оилага нисбатан онгли равишда ва мастулият муносабатини тарбиялаш, уларда оилавий ва жинсий ҳаёт масалаларида маърифатини ошириш;
- Давлат имконияти доирасида Олий таълим муассаларида таҳсил олаётган кизлар учун контрактлар микдорини қисқартириш;
- Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, суицид ҳолатлари аввалги йилларга нисбатан камайган бўлса ҳам, лекин ҳанузгача давом этаётганлиги барчани ташвишга солмоқда, шу боис, тегишли соҳа вакиллари бу борада илмий тадқиқотлар олиб боришга йўналтириш;
- Авваламбор, аёллар онгида жонига қасд қилиш нотўғри эканлиги ҳақида тушунтириш, ўз жонига қасд қилишнинг олдини олиш бўйича чора-тадбирлар олиб бориш;
- ОТМдаги талаба гуруҳларида гуруҳ мураббийлари талабаларнинг яқин маслакдоши бўлишлари тавсия этилади;
- Қизларни турмушга узатишда қалин олиш муаммолари ҳанузгача мавжуд. Қалин қадимдан давом этиб келаётган одатлардан бири ҳисобланади. Бу муаммо аксарият ҳолларда Марказий Осиё халқларида хотин-қизларга нисбатан камситиш эмас, оддий одат сифатида қараб келинган. Айрим жойларда, масалан Тошкент шаҳрида қиз томон ўғил томонга қалин тўлаш одатлари кенгайиб бормоқда. Шу боис, МФЙлари тушунтириш ишларини фаол олиб боришлари зарур бўлиб қолмоқда;
- Ҳозирги даврда дунё медицинаси томонидан тасдиқланган илмий хулоса мавжуд. Агар аёл, эркак, фарзанд, умуман олганда инсон организмга иод етишмас-

лиги оқибатида одам ўта жинзак, йиғлоқи бир сўз билан айтганда «бир-сўз оз, икки сўз кўп» бўлиб кўринадиган ёки халқ сўзи билан айтганда одам «Сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолади». Оқибатда инсон психикаси ўзгариб ўз ҳаракатларига жавоб бера олмайдиган даражага етади. Инсон организмда иод етишмаслиги оқибатида одам онги ўта заифлашади, юз бераётган воқеа-ҳодисаларга бефарқлик ёки ўта аксинча агрессив ҳолат вужудга келади.

Натижада ўзини тута олмаслик, ўз жонига қасд қилиш ёки одам ўлдириш ҳолатлари юз бериши ҳам мумкин.

- Бунинг олдини олиш учун:
- Биринчидан, бозор ва дўконларда овқатга ишлатиладиган Ош тузининг 100 фоиз йодланганлигини тизимли назорат қилиш;
- Иккинчидан, Ўзбекистон аҳолисининг барчаси «Йодамарин», «Йодбаланс» дорилари билан арзонлаштирилган шаклда, нархда илжаси бўлса бепул таъминланса, бундан фақат миллат, халқ ютар эди.
- Хотин-қизлар орасида ишсизлик муаммоси, жиноятчилик-фирибгарлик, фоҳишалик (ва бошқа), суицид ҳолатларининг учраётганлиги ҳали ҳам жиддий ташвиш туғдираётганлиги боис, маънавий-маърифий тадбирлар кўламини кенгайтириш тавсия этилади.
- Ҳозирги кунда Ўзбекистонда давлат мустақиллиги эълон қилинганидан сўнг аҳвол тубдан ижобий томонга ўзгарди. Мустақил тараққиёт шароитида гендер сиёсатининг миллий модели ҳам умумжаҳон демократик тамойиллар ва Шарққа хос бўлган миллий хусусиятлар асосида қурила бошланди.
- Замонавий гендер сиёсатининг асосий йўналиши, жамиятда аёлларнинг ижтимоий мақомини реал кўтариш, кечаётган ижобий жараёнларда уларнинг ҳиссасини оширишга қаратилган туркум чора-тадбирларнинг қонунчилик асосида ва амалий равишда амалга оширилиши кузатилди. Бунинг ифодаси сифатида конституцион асосда аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқли эканликларининг қайд этилганлигини таъкидлаш жоиз.
- Илғор халқаро тажрибадан фойдаланган ҳолда оила, оналик ва болалик манфаатларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асослари яратилди.
- Болаликдан ногиронлар, етимлар, кам таъминланган оилалар болаларидан иборат бўлган ижтимоий ноқар қатлам давлат томонидан муҳофаза қилина бошланди.

Адабиётлар

1. <https://www.Lex.uz>.
2. <https://www.SOAS.ac.uk>. // The School of oriental and African Studies (SOAS).
3. <https://www.Institute.for.European.Russian.and.Eurasian.studies.IERES>.
4. <https://www.Linguee.ru/European.Law.institute;Eurasian.Law.Enforcement.Agencies.with.Military.Status;Institute.for.Caucasica,Tatarica.and.Turkestan.Studies.Berlin.Icatat.academia.edu>.
5. Centralasia.history.academia.edu.
6. CEELI-institute.org.arlington.Virginia.
7. <https://www.rpa.mu.ru>.
8. <https://www.mskvuz.com.rgun>.
9. <https://www.Psychologies.ru>.
10. <https://www.fashiontime.ru>.
11. <https://www.delovoymir.biz>.
12. <https://www.forbes.ru>. Forbes woman.
13. www.context.reverso.net.
14. <https://delovoy.mir.biz>. Женщины в управлении.
15. womo.ua/33-zhenshhinyi-izmenivs.
16. trends.kolkovo.ru. Perre Casse. // Пьер Касс. Заметки о лидерстве: мужчины и женщины.
17. Renee Manborgne. Blue ocean strategy. 2005. 2015.
18. www.context.reverso.net. Центр женщины-лидеры со всего мира.
19. www.woma.ua. Lady.biz. лойнхаси асосчиси М.Перишкина.
20. Ziyonet.uz. // Таълим жараёнида раҳбар-аёлларнинг ўқув жараёни самарадорлигини оширишдаги аҳамияти.
21. Ўзбекистон Республикаси Хотин-қизлар қўмитасининг интернетда жорий қилинган материаллари. 2018, 2019 йиллар.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада гендер тенглик ҳақида фикр ва мулоҳазалар юритилган. Халқаро даражада аёлларнинг жамиятда тутган ўрни ва фаолияти ўрганилган. Гендер маданиятини шакллантиришга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ

В этой статье обсуждается гендерное равенство. На международном уровне изучаются роль и деятельность женщин в обществе. Основное внимание уделяется формированию гендерной культуры.

SUMMARY

This article discusses gender equality. At the international level, the role and activities of women in society have been studied. The focus is on shaping a gender culture.

MARKAZIY OSIYO: INTELEKTUAL ELITALAR: TARIXSHUNOSLIK VA MANBALAR

S.Dosmaganbetov – assistent o'qituvchi

G.Dauletbaeva - talaba

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: «Buyuk dasht», Qozoq xonligi, Uch juz, Qurultoy.

Ключевые слова: «Великая степь», Казахское ханство, Три Жуза, Съезд.

Key words: «Great steppe», Kazakh Khanete, Three Zhuzes, Congress.

Markaziy Osiyoning tarixiy va madaniy aloqalari kontekstida, O'zbekiston Respublikasining qo'shni mamlakatlar bilan tarixiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalari tarixini hozirgi ijtimoiy-gumanitar ilmiy fanlardagi tadqiqotlar, dolzarb masaladir. Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlikni ta'minlash, xavfsizlikni mustahkamlash va strategik hamkorlikda birga ishlashni yangi bosqichga ko'tarish, qardosh o'zbek va qozoq xalqining ziyoli, dono, davlat arboblari va tarixiy shaxslarining namunali ishlarini yodda saqlash, hurmat qilish, kelajak avlodlarimizning bosh vazifasi demakdir, - deb aytdi Yurtboshimiz. Markaziy Osiyoning tarixiy shaxslari va ma'naviyat arboblari kontekstida-qoraqalpoq va qozoq xalqi tarixida alohida o'zni bor intellektual elitalardan: Tauke xon, To'la biy, Sas biy, Aytek (e) biy, Qozibek biy va boshqada ajoyib insonlar haqida, yangicha ilmiy qarashlar paydo bo'lmoqda. Markaziy Osiyo xalqlarining tarixiy taqdirida, ijtimoiy yodnomasida va etnofolklorida el-yurt boshqargan biylarning, sultonlarning, harbiy sarkardalarning qahramonlik ishlari, bugungi yoshlarga namuna (algoritm) bo'lmoqda.

Yangi davrga nigoh. XVII-XIX-asrlarda «Buyuk Dasht» xalqlarining ijtimoiy xo'jalik madaniyatida kuchli inqiroz va zaiflashuv yuz beradi. Bu holatni to'xtatib, Uch Juzni birlashtirib, Qozoq xonligini barpo etish g'oyasi, XV-XVIII asr xonlar sulolasining «karvon» boshisi Az Tauke xondan «Taukel-II» (1652-1718) boshlangan (to'liq ismi: Tau'ekel Muhammed Batirxan) va uning genealogiyasi: 1. Salqam Jangir xon-farzand, 2. Esim xon-nevara, 3. Chig'ay xon-evara, 4. Jádik sulton-chevara, 5. Jánibek xon-kavara, 6. Baraq xon-ovora, 7. Qoyirshaq; begona. Az Tauke XV-XVIII asrlarda Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan «Kichik Juz»ning sultoni, 1680-yili 18 yoshida «xon»-statusini olib, davlatning ichki holatini o'rganish bilan, davlatning kuch-qudratini o'ttirishni maqsad qildi. U bobosi «En'segey bo'yli Er Esim xon» laqabi bilan xalq orasida tanilgan, xonlar sulolasining 11-xoni Esimxondan (1598-1628) doimo pand-nasihat saboqlarini olib turgan [5:139]. «Buyuk Dasht» Shimoli-sharqiy Orol atrofi, Sirdaryo vohasida yashagan aholi kompleksli (ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi, o'troq) chorvachilik xo'jaligini shakllantirib, bosqinchilik va ekologik ofat-«jut»lardan qattiq jabr ko'rar edilar. «92» tomirli turkiy qavmlar, goh kuchli «Ittifoq» tuzib, goh parchalanib, tashqi dushmanlariga-«bo'ri»larga talandi. (*Jut-iqlim va ob-havoning g'ayri tabiiy-anomal hodisasi (kuchli qurg'oqchilik, burj taqvimu bu'yisha-aqrab (qazan)-hut (aqpan) oylari oralig'ida, yer yuzini to'liq ko'k sirpanchiq qalin muz qavati qoplashi sababli, ma'lum bir hudud aholisining (bu yerda chorvadorlar!) chuqur iqtisodiy inqirozga uchrashi.*) [S.D.] 1680-yili Katta, O'rta va Kichik Juz urug'-qavm boshlig'lari Tauke xon atrofiga yig'ilib, Yangilangan xonlikka birlashish jarayonini boshlaydi. «Buyuk Dasht» qozoq yerlarini yangidan «yig'uvchi»sini dastlab To'rt.. biy qo'llasa, so'ng Yetti.. biy ham qo'llab-quvvatlagan edilar. Taniqli rus etnografi,

tarixchisi A.I.Levshin Taukeni «qadimgi Spartaning donishmandlari-Solon va Likurgga» tenglashtirgani tarixchilar jamiyatida aniq fakt hisoblanadi [1:318].

Tarixiy manba. Tarixchi Qadimgi Jalayiriy meroslarida, Buyuk Dasht siymosi, el-yurt birlashtiruvchisi Tauke xon o'z zamonida haqiqiyatg'o'y, adolat tarafdori, muqaddas islom dinining kuchli g'amxo'ri-«Qozi»si deb ta'riflangan. U xonlikning ichki siyosatini, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy tuzumini qayta qurishi bilan yanada, tashqi siyosatda El-yurtini qo'riqlash, yurtning yaxlitligini mustahkamlash, tashqi dushmanlarga qarshi kurashda mard va botir, sarkardalik qobilyatiga ega «xon» hisoblangan. Orol dengizining sharqi, Sirdaryo vohasida joylashgan-eski Turkiston shahri poytaxt va xon O'rdasi qarargohi (rezidensiyasi) vazifasini bajargan. Turkiston shahri (X-XI asrda Shavgar (Shaug'ar), XII asrdan Yasi (Yassi), XV asrdan boshlab Turkiston) Samarqand, Buxoro va Xivadan, shimol tomon yo'l oladigan «Buyuk Ipak yo'li»-karvon yo'lining strategik jihatdan ahamiyatli chorrahasida joylashgan. U mamlakatni boshqarishda, El biylari va El oqsoqollari Kengashi yechimiga (Qurultoy) qarab harakat qilgan. (*Qurultoy-bu barcha boshqaruvchi elita guruhining: turkiy aslzodalarning tarixiy Qurultoyi, ba'zi bir turkiy xalqlar orasida mashhur bo'lgan yuqori vakillik organi, eng muhim davlat miqyosidagi masalalarni yechish uchun yig'iladigan biylarning, botirlarning, oqsuyaklarning Qurultoyi, ma'lum darajada-«Yevropa parlament»larining identiv analogi hisoblanadi*). Yillik Qurultoyga kuz faslida, oldindan belgilangan joyga- «maslahat» tepaga, Uch Juz ning urug'-qavm rahbarlari yig'ilishi zarur edi. Sakral maydonda-«Kul tepaning boshida har kuni kengash (yig'in)»-Qurultoyning yechimi biylar Kengashida bekutilgan [4:20].

Manbalar. Tauke xon Toshkentdan qirg' chaqirim (*bir chaqirim = bir verstakga teng-O'rta Osiyo hududida Metrik o'lcham sistemasigacha ishlatilib kelgan masofani o'lchov birligi, hozirgi vaqtda Xalqaro o'lcham birliklari (SI) sistemasida 1066,781 metr., bazi bir hisobda 1,5 kilometr ga teng*) yerda, Angren daryo qirg'oqlaridagi «Kul tepa»da (qaraqalpaqlar Ken'es to'be dep atagan!) Uch Juzning biylari bilan Yillik Kengashini o'tkazib turishgan. «Buyuk Dasht»ning barsha intellektual shaxslari birlashib siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va harbiy masalalarni yechishda-«Biylar Kengashi»ni tuzishi va Yillik Qurultoyning o'tkazilib turishi, el-yurt tarixiy taqdirida, muhim siyosiy voqealarning biri bo'lib qoldi. «Buyuk dasht»-ning aqlli, gapga chechan biy va oqsoqollari birgalikda el-yurtini, asosiy tashqi dushmani -jong'arlar (o'yrat)dan himoyalagan. Buyuk dashtda ko'chmanchi xalqlar etno+siyosiy ittifoqlarga birlashib-«Mangit Yurti», «Ko'chmanchi O'zbek ulusi», so'ng «Qoraqalpoq O'rdasi», G'arbiy Sibirdagi mayda uluslar bilan uzoq yillar davomida «dasht demokratiya»si instituti-«dasht diplomatiya»si yordami bilan ikki taraf lama akt-shartnoma tuzib, qasamyod qilishib, ichki va tashqi xalqaro savdo-sotiq munosabatlarini